

‘Wat moeten wij, hoogleeraren, doen?': burgermoed in meervoud

Bij de 80ste sterfdag van prof. mr. B.M. Telders

Bastiaan Rijpkema¹

Op 6 april 1945 stierf Ben Telders in Bergen-Belsen. De veel te jong gestorven Leidse hoogleraar produceerde een verzameld werk dat meer dan 2000 pagina's beslaat. Telders heeft echter ook in sociaal opzicht veel betekend, in het bijzonder voor het thema burgermoed: als spil van een opmerkelijke groep moedige juristen in het Leiden van de jaren dertig en veertig. Zij vonden *in hun idee over recht* en *in elkaar* de moed om *samen* te komen tot betekenisvol verzet in de allermoeilijkste omstandigheden.

1. Inleiding: Telders als individu en als spil van een groep

De Leidse hoogleraar Volkenrecht Ben Telders (1903-1945) veelzijdig noemen is nogal een *understatement*.² Twee keer maakte ik de gang naar de Leidse universiteitsbibliotheek om de *Verzamelde Geschriften* van Telders te raadplegen.³ De eerste keer was voor mijn oratie – Telders is immers ook een verre voorganger als hoogleraar in de Encyclopedie van de Rechtswetenschap.⁴ De tweede keer was ter voorbereiding van deze bijdrage. De leeservaring was beide keren hetzelfde.

Die leeservaring is er één van overweldiging. Daarin sta ik niet alleen. Rick Lawson heeft al eens beschreven hoe het is om geconfronteerd te worden met de enorme productie van Telders. Bij zo'n hoeveelheid materiaal kan een lezer alleen maar denken: *where to begin?*⁵ De door toedoen van de Duitse bezetter in 1945 veel te jong gestorven Telders – hij was 42 jaar – produceerde een verzameld werk dat maar liefst zes delen beslaat en uit meer dan 2000 pagina's bestaat. Daar zitten bijdragen over internationaal recht tussen, over octrooirecht, interventies in het publieke debat en een behoorlijke hoeveelheid rechtsfilosofie – en daarbinnen weer heel veel Hegel. Arent van Haersolte heeft die fascinatie van Telders voor de complexe Duitse filosoof Hegel weleens verklaard vanuit 'een element van sport'. Hegel beklimmen als 'een stuk geestelijk alpinisme'.⁶

'Geestelijk alpinisme' op de reusachtige berg van Hegels denken. Op zo'n bergtocht zal ik u in deze bijdrage niet meenemen – ik vermoed zomaar dat ik daarmee

sommigen toch ook wel een plezier doe. Bovendien zou ik voor zo'n tocht helemaal niet de juiste gids zijn.⁷

In deze bijdrage wil ik stilstaan bij Telders *als onderdeel van een groep* en minder bij de auteur en het *individu* Telders. Dat is natuurlijk een wat gekunsteld onderscheid. De Telders van zijn *Verzamelde Geschriften* schreef en dacht niet in isolement – juist Telders niet.⁸ Maar toch: schrijven is uiteindelijk in belangrijke mate een individuele bezigheid. Telders heeft echter ook in sociaal opzicht veel betekend, en dan in het bijzonder voor het thema burgermoed. Als spil van een opmerkelijke groep moedige juristen in het Leiden van de jaren dertig en veertig: de kring rond Cleveringa en Telders. Zij vonden *in hun idee over recht* en *in elkaar* de burgermoed om *samen* te komen tot betekenisvol verzet in de allermoeilijkste omstandigheden. De bekendste uitdrukking daarvan is de protestrede van Cleveringa bij het antisemitische ontslag van hoogleraar burgerlijk recht en internationaal privaatrecht Meijers op 26 november 1940.⁹

2. Cleveringa, het kompas en het collectief

Het belang van een 'morele gemeenschap' voor burgermoed werd al eens benadrukt door de Canadese historicus Michael Ignatieff in zijn Cleveringa-oratie in 2013.¹⁰ Die

Zij beschikten over een gedeeld 'moreel-juridisch kompas'

these wordt nog een stuk verder gebracht door Kees Schuyt in zijn Cleveringa-biografie uit 2019. Heel kernachtig heeft Schuyt het als volgt uitgedrukt:

‘(...) zonder Telders geen Cleveringa, zonder de oudere en andere juridische hoogleraren geen Telders en Cleveringa samen.’¹¹

Schuyt benadrukt twee ingrediënten die cruciaal lijken te zijn geweest voor Cleveringa's moed. Ten eerste: de aanwezigheid, de steun en het meedenken van andere Leidse hoogleraren – onder wie in de eerste plaats Telders. En het tweede ingrediënt dat Schuyt benadrukt: het gemeenschappelijke idee van recht en gerechtigheid onder de Leidse juridische hoogleraren, zij beschikten over een gedeeld ‘moreel-juridisch kompas’.¹²

Die combinatie van een moreel-juridisch kompas en het belang van het collectief, noemen de Nijmeegse rechtshistorici Corjo Jansen & Willem Rijnenberg zelfs ‘een van de belangrijkste conclusies’ van Schuyts Cleveringa-biografie. Waar de Hoge Raad volgens Jansen & Rijnenberg ‘als collectief’ tekortschoot, stutte het collectief in Leiden juist de gevolgde moedige koers.¹³

3. Het kompas en de ‘wetenschap der gerechtigheid’

Schuyt betoogt in zijn Cleveringa-biografie dat het morele kompas van Cleveringa en Telders gevoed werd door de beginselen van rechtvaardigheid die in een rechtssysteem besloten liggen. Die ‘innerlijke moraal van het recht’ zie je terug in beginselen als ‘hoor- en wederhoor’, of het strafrechtelijke legaliteitsbeginsel: geen straf zonder eerdere wet.¹⁴ Maar dat kompas wordt ook nog gevoed door iets anders. Door Cleveringa's hele ‘leven en werk’ heen, stelt Schuyt, vond hij houvast in een passage van zijn leermeester Meijers.¹⁵ Het was voor Cleveringa zijn ‘leidende ster aan de nachtelijke hemel’.¹⁶ Het is een passage waar

Alleen als een jurist minstens ‘een vonk’ van die ‘vlam der gerechtigheid’ in zich draagt kan hij ‘een waarachtig dienaar des rechts’ zijn

de vlam in de ondertitel van de Cleveringa-biografie naar verwijst: ‘recht, onrecht en de vlam der gerechtigheid’. De passage komt uit Meijers' rectorale rede in 1927. Bij die passage wil ik wat langer stilstaan. Waar gaat die passage van Meijers over?

In zijn rectorale rede buigt Meijers zich over de verhouding tussen de wet en andere bronnen van het privaatrecht, waaronder jurisprudentie en gewoonterecht.¹⁷ Meijers' rede mondt uit in een afgewogen pleidooi voor wat meer zelfvertrouwen en urgentie bij de wetgever. Niet ten nadele van de rechter, maar als noodzakelijke aanvulling. Om de zoveel tijd kan in een deel van het recht dat met jurisprudentie overwoekerd is geraakt ‘slechts de wetgever door een systematische ordening der stof uitkomst brengen’.¹⁸

De passage over ‘de vlam der gerechtigheid’ in diezelfde rede moet worden begrepen in de context van enkele afsluitende opmerkingen die Meijers de universitaire gemeenschap voorhoudt over de rechtswetenschap. Een Franse rechtshistoricus had een paar jaar eerder een artikel geschreven over ‘slechte rechtenstudenten’ als Calvijn, Goethe, Heinrich Heine, Flaubert en anderen. Waarom waren deze grootheden, deze dichters en schrijvers toch zo teleurgesteld geweest in hun rechtenstudie?¹⁹

Volgens Meijers verkeerden zij ten onrechte in de veronderstelling dat het recht alleen bestaat uit het ‘uitpluizen van wetteksten’ en het memoriseren van

Auteur

1. Prof. dr. B.R. Rijpkema is hoogleraar Encyclopedie van de Rechtswetenschap en bijzonder hoogleraar Verdraagzaamheid aan de Universiteit Leiden. Dit is een licht bewerkte versie van de rede die hij uitsprak op 5 april 2025 in het Leidse Academiegebouw tijdens het symposium over burgermoed bij de 80ste sterfdag van prof. mr. B.M. Telders, georganiseerd door Volkenrechtelijk Dispuut ‘Prof. mr. B.M. Telders’. De auteur dankt Niels Graaf en Gelin Molier voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van deze bijdrage. Tevens dank aan Corrie van Maris en Kees Schuyt voor de bij dit artikel gepubliceerde foto van de Leidse juridische faculteit in 1938 en de bijbehorende informatie.

Noten

2. Zie over die opmerkelijke veelzijdigheid o.a. B.C. Labuschagne, ‘B.M. Telders (1903-1945)’, p. 141-152 (141-142), in: C.J.H. Jansen, J.M. Smits & L.C. Winkel

(red.), *16 juristen en hun filosofische*

inspiratie, Nijmegen: Ars Arqui Libri 2004.

3. B.M. Telders, *Verzamelde Geschriften* (in zes delen), Den Haag: Martinus Nijhoff 1947-1949.

4. Telders werd in 1931 benoemd tot buitengewoon hoogleraar Volkenrecht; vanaf 1936 combineerde hij Volkenrecht met Inleiding tot de Rechtswetenschap (nu: Encyclopedie) als gewoon hoogleraar, zie B. Rijpkema, *Tolerantie als democratisch ethos* (oratie Leiden), Leiden, 2023, p. 14.

5. R. Lawson, ‘Een strijd bare democraat’, p. 61-98 (66), in: F. de Beaufort e.a. (red.), *Ben Telders: Moedig, strijdbaar, onverzettelijk*, Amsterdam: Boom 2020; zo ook Labuschagne 2004, p. 141.

6. R.A.V. van Haersolte, ‘Hegeliaan der Vrijheid’, p. 173-199 (181), in: C.S. Telders e.a., *Levensbeschrijving van Prof. mr. B.M. Telders*, Den Haag: Martinus Nijhoff 1972, zie over Van Haersolte's eigen verhouding tot Hegel: A. Soeteman, ‘In memoriam Arent

van Haersolte’, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2003, afl. 1, p. 9-12 (9).

7. Zie daarvoor wel, ten aanzien van Telders en Hegel: Van Haersolte 1972 en Labuschagne 2004.

8. C.S. Telders, ‘Ben’, p. 11-54 (31), in: Telders e.a. 1972.

9. K. Schuyt, *R.P. Cleveringa: recht, onrecht en de vlam der gerechtigheid*, Amsterdam: Boom 2019, p. 478.

10. M. Ignatieff, *Civil Courage and the Moral Imagination* (Cleveringa-oratie), Universiteit Leiden, 2013, p. 11.

11. Schuyt 2019, p. 478, zie ook p. 147.

12. Schuyt 2019, p. 478-479, 188-189;

Schuyt constateert o.a. ‘het morele kompas (...) was eerst en vooral een juridisch kompas’ en schrijft over de ‘moreel-juridische grondslag’ van ‘het verzet van de Leidse hoogleraren’ (p. 478); hier samengenomen als ‘moreel-juridisch kompas’, net als in de bespreking door Jansen & Rijnenberg (zie noot hierna).

13. C. Jansen & W. Rijnenberg, ‘Slechts de “principiele” houding lijkt mij in dezen “doelmatig”’: Boekbespreking naar aanleiding van K. Schuyt, *R.P. Cleveringa. Recht, onrecht en de vlam der gerechtigheid*, *Ars Aequi* 2019, november, p. 919-922 (922).

14. Schuyt 2019, p. 478, 189.

15. Schuyt 2019, p. 477-478.

16. Schuyt 2019, p. 426.

17. E.M. Meijers, ‘De betekenis der burgerlijke wet in de huidige samenleving’ (rectorale rede 8 februari 1927), p. 26-44, in: E.M. Meijers, *Verzamelde Privaatrechtelijke Opstellen* (eerste deel), Leiden: Universitaire Pers Leiden 1954.

18. Meijers [1927] 1954, p. 39-41, citaat op p. 41.

19. Meijers [1927] 1954, p. 43. Het betreffende artikel is: P. Huvelin, ‘Les mauvais étudiants en droit dans l’histoire’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Legal History Review* 1924, nr. 2, p. 111-130.

De hoogleraren aan de Leidse juridische faculteit in 1938. Zittend van links naar rechts: Cleveringa, Van Oven, Van Blom, Meijers, De Blécourt, Kranenburg, Boeke. Staand van links naar rechts: Idema, Telders, Van Bemmelen, Duijfjes, Holleman, Schrieke. © AHM/UBL

rechterlijke uitspraken.²⁰ Dat is om twee redenen onjuist. Ten eerste zullen wetten op de langere termijn helemaal geen standhouden 'indien zij met de gerechtigheid strijden'.²¹ Je kunt ze dus simpelweg niet 'los' denken van gerechtigheid. Ten tweede hoort de bestudering van het recht geen 'mechanische arbeid' te zijn: een jurist hoort zich ook altijd bezig te houden met de 'gerechtigheid'. Ziedaar de 'vlam der gerechtigheid'. Alleen als een jurist minstens 'een vonk' van die 'vlam der gerechtigheid' in zich draagt kan hij 'een waarachtig dienaar des rechts' zijn.²² Een boodschap dus, die Cleveringa altijd is bijgebleven.²³

Meijers' 'vlam der gerechtigheid' krijgt meer reliëf als we hem begrijpen tegen de achtergrond van zijn oratie waarmee hij in 1910 zijn leerstoel in Leiden aanvaardde.²⁴ In die oratie over vrije rechtspraak beklaagt Meijers zich over de gebrekkige kennis van de rechtsfilosofie onder juristen – u begrijpt, een vermaning die mij aanspreekt. Lange tijd hebben juristen gedacht er wel met wetsuitlegging alleen te kunnen komen. Pas recent, we spreken dan dus rond 1910, wordt langzaam gezien dat voor vrije rechtspraak – zaken zonder duidelijke wettelijke ankers – de rechtswetenschap, rechtsfilosofie en de vraag naar rechtvaardigheid onontbeerlijk zijn. En, stelt Meijers, dat is precies wat de Leidse hoogleraar Willem van der Vlucht dertig jaar eerder al had betoogd in zijn oratie *De Wetenschap der Gerechtigheid* – de vraag is enkel hoe dat 'rechtvaardige' vast te stellen.²⁵ Langemeijer zou Meijers daar ove-

rigens vele jaren later gelijk in geven. Sterker nog, volgens Langemeijer is het 'de onbetwistbare verdienste' van Van der Vlucht dat hij in Nederland als eerste die cruciale kwestie van de maatstaf van wat als recht mag gelden terug op de agenda plaatste.²⁶

Wie is deze Van der Vlucht die hier door Meijers zo prominent hooggehouden wordt? Willem van der Vlucht was Meijers' collega in de Leidse Rechtenfaculteit en alweer meer dan dertig jaar hoogleraar op het moment dat Meijers zijn oratie hield. Net als Telders zeer jong benoemd (op zijn 26^e), was hij bij zijn benoeming in 1879 de eerste hoogleraar die zich volledig kon richten op de Wijsbegeerte van het Recht en de Encyclopedie der Rechtswetenschap.²⁷

Zijn aantreden begon Van der Vlucht met een daverend openingssalvo. In zijn oratie *De Wetenschap der Gerechtigheid* plaatst hij de studie van de rechtsfilosofie en encyclopedie in alle bescheidenheid in het hart van de rechtswetenschap.²⁸ Rechtsfilosofie is de studie naar de verschijningsvormen van het *onveranderlijke* beginsel van gerechtigheid, dat steeds afstraalt op het immer *veranderlijke* positieve recht.²⁹ Daarbij spreekt Van der Vlucht niet over een 'vlam', maar over het 'licht der gerechtigheid' dat zijn gloed uitwerpt over het positieve recht.³⁰ Zonder ons te verdiepen in 'het wezen der gerechtigheid' kunnen wij het recht simpelweg niet begrijpen.³¹ En dat geldt óók voor de praktijkjurist.³² 'Gij wilt geen filosoof wezen. Welnu, Gij zijt het elken dag, ieder uur, zonder het te weten (...)', houdt Van der Vlucht zijn gehoor voor. Bij de

uitleg van begrippen als ‘met de goede zeden in strijd’ komen al snel allerlei ‘wijsgeerige beginselen’ om de hoek kijken. Die beginselen kun je dan maar beter expliciet doordacht hebben.³³

Meijers zelf brengt zijn ‘vlam der gerechtigheid’ niet expliciet met het ‘licht der gerechtigheid’ van Van der Vlucht in verband. Maar in Meijers’ oratie is Van der Vlucht wel het fundament waarmee hij zijn opvatting over de rol van gerechtigheid in het recht stut. De gerechtigheid die later in zijn rectorale rede centraal zou staan in dat krachtige citaat. Met Van der Vlucht in de hand mogen we die passage over de ‘vlam der gerechtigheid’ dus wellicht nog wat centraler plaatsen in Meijers’ idee over recht. Meer nog ook dan we al geneigd zouden zijn om dat te doen op basis van Meijers’ proefschrift, waarin hij zich ook uitspreekt over de verhouding tussen recht en ethiek.³⁴ Dat anker bij Van der Vlucht geeft er een dieper en rechtsfilosofisch fundament aan, dat door Meijers zelf met zoveel woorden lijkt te worden omarmd. Een ‘goed jurist’ moet de gerechtigheid ‘door alles heen’ voelen.³⁵ Die gerechtigheid staat niet buiten het recht, het is er een onlosmakelijk onderdeel van.³⁶ Het zijn de diepere wortels van de rechtsopvatting die Meijers door gaf aan zijn leerling Cleveringa.

4. Het collectief in Leiden en elders

Die ideeën over recht en gerechtigheid leefden breder binnen en rond de Leidse rechtenfaculteit in de eerste helft

van de twintigste eeuw. Naast Telders, waren er dus Van der Vlucht (tot in 1923), Meijers en Cleveringa.³⁷ Maar ook zeker genoemd moeten worden: de hoogleraar staatsrecht Roelof Kranenburg en Meijers’ promotus Gerard Langemeijer.³⁸ Op Meijers en Cleveringa na, zijn ze allemaal actieve leden geweest van de op initiatief van Van der Vlucht in 1918 opgerichte Vereniging voor Wijsbegeerte van het Recht.³⁹ Kranenburg was voorzitter toen de vereniging na de oorlog weer samen kwam.⁴⁰ Het gedeelde streven naar rechtvaardigheid verwoordde hij toen zo: ‘tooveren’ kan de rechtsfilosofie niet, maar ‘een kompas of leidraad’ bieden kan zij wel, om het recht en de samenleving voor onheil te behoeden.⁴¹ Hoe anders is dat geluid dan het geluid van het legisme en rechtspositivisme dat nog zo wijdverbreid was in de eerste decennia van de

Hoe anders is dat geluid dan het geluid van het legisme en rechtspositivisme dat nog zo wijdverbreid was in de eerste decennia van de twintigste eeuw

20. Meijers [1927] 1954, p. 43.

21. Meijers [1927] 1954, p. 43-44; vgl.

ook: E.M. Meijers, ‘De ontwikkeling van de nationale gedachte in het recht’ (rede als voorzitter van de Nederlandse Juristen-Vereniging, 1938), p. 82-89 (86-88), in: Meijers 1954.

22. Meijers [1927] 1954, p. 43-44.

23. Ook Cleveringa heeft zich vrij uitgebreid uitgelaten over de ‘slechte rechtenstudenten’, en wel in zijn decaanscollege in september 1940, twee maanden voor zijn beroemde novemberrede bij het ontslag van Meijers, zie daarover: W. Veraart, *De passie voor een alledaagse rechtsorde. Over vergeten, herinneren en vergeven als reacties op historisch onrecht* (oratie Amsterdam, VU), Den Haag: Boom 2010, p. 1-3.

24. E.M. Meijers, ‘De taak van de rechtswetenschap ten aanzien van der vrije rechtspraak’ (oratie Leiden), 1910, p. 3-20, in: Meijers 1954.

25. Zie voor dit alles: Meijers [1910] 1954, p. 8-9.

26. G.E. Langemeijer, *De wijsbegeerte des rechts en de encyclopaedie der rechtswetenschap sedert 1880*, Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij 1963, p. 7, 12.

27. Langemeijer 1963, p. 3 en 8; ‘Willem van der Vlucht’ op hoogleraren.universiteit-leiden.nl; Telders was 28 bij zijn benoeming

tot hoogleraar, zie K. Schuyt, ‘Verzet tegen onrecht: biografische schets van prof. mr. B.M. Telders (1)’, p. 13-60 (28), in: De Beaufort e.a. 2020; J. Smits, ‘E.M. Meijers (1880-1954)’, p. 60-74 (62, noot 4), in: Jansen, Smits & Winkel 2004, merkt op dat Meijers überhaupt wel vaker zijn collega Van der Vlucht aanhaalt (onder vermelding van die hier besproken passage in de rectorale rede).

28. W. van der Vlucht, *De wetenschap der gerechtigheid* (oratie Leiden), Haarlem: Erven F. Bohn 1880.

29. Van der Vlucht 1880, p. 26-31, het ‘onveranderlijke’ moet bij Van der Vlucht niet als een vaststaande set natuurrechtelijk principes worden begrepen, het ‘onveranderlijke’ is een beginsel van rechtvaardigheid dat steeds onder invloed van maatschappelijke veranderingen ‘beproeft, gezuiverd en gesterkt’ moet worden, zie vooral 28-29 en 31-34.

30. Van der Vlucht 1880, p. 29

31. Van der Vlucht 1880, p. 38.

32. Van der Vlucht 1880, p. 20-25.

33. Van der Vlucht 1880, p. 34-35; Langemeijer 1963, p. 13, verwijst naar deze pagina’s van Van der Vlucht om diens vroege erkenning ‘hoe rechtsvinding telkens en telkens weer aan de wet niet genoeg heeft’ te onderstrepen.

34. Zie E.M. Meijers, *Dogmatische rechtswetenschap*, Den Haag: Belinfante

1903, p. 36-37, waarbij hij het ‘recht’ beschrijft als een onderdeel van de ‘normen der ethica’. Zie daarover C. Maris, ‘De toga van Meijers: rechtsvinding en legisme volgens Meijers en Scholten’, in: V. Mak e.a. (red.), *Het Erfgoed van Meijers*, te verschijnen in 2025; vgl. op basis van Meijers’ latere *De algemene begrippen van het burgerlijk recht*: Smits, 2004, p. 68.

35. Meijers [1927] 1954, p. 44.

36. Zo ook, vooral op basis van de *Algemene begrippen*, Langemeijer 1963, p. 120: ‘Uit deze betogen van Meijers [proefschrift, oratie en rectorale rede, BR] blijkt tevens, dat hij niet een principiële scheiding maakt tussen zedelijkheid enerzijds, recht en gerechtigheid anderzijds. Het recht “wortelt” in de “zedekunde”.’

37. Telders knoopte voor zijn idee over recht en gerechtigheid uiteraard aan bij Hegels vrijheidsbegrip, zie Van Haersolte 1972; Labuschagne 2004; Schuyt 2020, p. 24-26; de uitdiensttreding van Van der Vlucht is te vinden op hoogleraren.universiteit-leiden.nl.

38. Kranenburg was van 1927 tot 1948 hoogleraar in Leiden (daarvoor aan de Universiteit van Amsterdam), zie ‘Roelof Kranenburg’ op hoogleraren.universiteit-leiden.nl; Langemeijer promoveerde bij Meijers in 1927, was ‘intimus’ van de Leidse hoogleraar Romeins Recht J.C. van

Oven en diens collega-redacteur bij het *Nederlands Juristenblad*, en van 1946 tot 1958 buitengewoon hoogleraar Inleiding in de Rechtswetenschap en Wijsbegeerte des Rechts in Leiden, zie W. Otterspeer, *Het Horzelnest: de Leidse universiteit in oorlogstijd*, Amsterdam: Prometheus 2019, p. 180; C. Maris, ‘G.E. Langemeijer (1903-1990)’, p. 154-171 (156), in: Jansen, Smits & Winkel 2004; relevant van Langemeijer in dit kader is o.a. zijn *Ons oordeel over wat recht moet zijn* (oratie Leiden), Zwolle: Tjeenk Willink 1946. Eigenlijk mag ook niet ontbreken: Kollewijn, mede-aanjager van het Leidse professorenverzet en al evenzeer gedreven door ideeën over recht en gerechtigheid, zie Otterspeer 2019, p. 93.

39. C. Jansen, ‘Het 100-jarige bestaan van de Vereniging voor Wijsbegeerte des Rechts’, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2019, vol. 48, nr. 2, p. 165-184 (167); Langemeijer na de Tweede Wereldoorlog, zie p. 177.

40. Jansen 2019, p. 175, net als de Nederlandse Juristen-Vereniging had de VWR al vroeg in de oorlog, in januari 1941, haar activiteiten neergelegd.

41. R. Kranenburg, ‘De betekenis der rechtsfilosofie voor dezen tijd’, p. 3-12 (12), in: *Handelingen van de Vereniging voor Wijsbegeerte des Rechts*, XXVIII (1ste gedeelte) 1946.

twintigste eeuw, hier en elders.⁴² Zoals bijvoorbeeld verwoord door de Amerikaanse rechter en rechtsfilosoof Oliver Wendell Holmes in 1920:

‘(...) if my fellow citizens want to go to Hell I will help them. It’s my job’.⁴³

Het Leidse kompas was een ander. Dat moreel-juridische kompas was niet uniek Leids. Denk alleen al aan de Amsterdamse juridische hoogleraren Paul Scholten en George van den Bergh die over een minstens zo goed afgesteld kompas beschikten.⁴⁴ Maar het had in Leiden met Van der Vlugt wel uitzonderlijk diepe wortels.

Het Leidse moreel-juridische kompas was – ondanks de ook inhoudelijk stevige meningsverschillen over die gerechtigheid⁴⁵ – ook een gedeeld kompas. En dat is waar ik in de tweede plaats aandacht voor wil vragen: het collectief. Jansen & Rijnenberg schrijven daarover:

‘De juridische hoogleraren motiveerden elkaar om de rug recht te houden. Daardoor konden zij de principiële houding van de juridische faculteit vormgeven, ondanks de aanwezige dissidenten’.⁴⁶

En die dissidenten waren er onder de Leidse juristen inderdaad ook: Jaap Schrieke, buitengewoon hoogleraar Indisch staatsrecht, zou zich zelfs ontpoppen tot een van de meest geharnaste tegenstrevers van de faculteit.⁴⁷

De collectiviteit van de Leidse juristen zien we in allerlei episodes terug. Zo was er de steun van de groep aan decaan Cleveringa in de aanloop naar zijn novemberrede. Telders was daarbij cruciaal. Niet alleen bood hij Cleveringa aan om in zijn plaats te gaan. Samen met de hoogleraren Kolléwijn en Van Eysinga had vooral Telders nadrukkelijk meegedacht over de juiste juridische argumentatie om tegen Meijers’ ontslag te protesteren.⁴⁸

De Leidse juristen speelden ook een belangrijke rol in het georganiseerde verzet van hoogleraren dat snel na de bezetting al op gang kwam. Universiteitshistoricus Otterspeer noemt Telders zelfs ‘het hart van het professorenverzet’, waarin ook een groot aantal hoogleraren van andere faculteiten een belangrijke rol speelden.⁴⁹ Zo was er een kleine verzetskring, een hechte gemeenschap geïnspireerd door gedeelde beginselen, van waaruit de hoogleraren druk uitoefenden op een grotere groep waarin twijfels leefden.⁵⁰ Het maakte dat met wisselend succes, maar niettemin voortdurend, weerstand geboden kon worden tegen verbeteringen van de bezetter om de universiteit en met name de juridische faculteit gelijk te schakelen.⁵¹ Uiteindelijk uitmondend in een collectieve ontslagname van 58 van de 93 Leidse hoogleraren en lectoren in april en mei 1942 nadat de bezetter hoogleraar staatsrecht Kranenburg ontslagen had.⁵²

We zagen al hoe de rechtshistorici Jansen & Rijnenberg het lankmoedige optreden van de Hoge Raad in de Tweede Wereldoorlog wijten aan een gebrek aan collectief handelen. Het belang van het collectief voor burgermoed – én het belang van de *combinatie* van het juiste kompas en het collectief – tonen twee recente studies over dezelfde periode.

Anderhalf jaar geleden verscheen *De Keien* van Merel Leeman, over studentenverzet en bestuurlijke meegaand-

heid aan de Nederlandsche Economische Hoogeschool, de huidige Erasmus Universiteit Rotterdam.⁵³ Arjen van Veelen schreef er onlangs een mooi essay over in *NRC*.⁵⁴ De boodschap die Van Veelen in het boek vindt, is ook hier: het belang van het *collectief*.

De Rotterdamse studenten in de jaarclub ‘de Keien’ hadden geen duidelijke politieke ideeën of aspiraties. Toch kwamen ze uiteindelijk *als groep* in verzet. Het is ook wat auteur Leeman zelf naar voren haalt in haar epiloog: ‘Voor al de door Frits [een van de studenten, BR] gecultiveerde onderlinge band in hun kleine kring was belangrijk (...).’⁵⁵ De les in de woorden van Van Veelen:

‘(...) je peer pressure op orde brengen. Goede vrienden koesteren, zorg dat er zo’n Frits bij zit, iemand die te midden van de chaos en de twijfel de zaak verheldert tot de kern.’

Burgermoed dus, als een collectieve zaak, steunend op een kompas. Een kompas dat in het geval van jaarclub de Keien werd geleverd door student Frits, en later door lezingen van de, ook problematische, verzetsleider Johan Brouwer.⁵⁶ Tegelijkertijd laat de opstelling van de bestuurders van de Economische Hogeschool in Rotterdam precies het belang van die combinatie zien – collectief én kompas. De bestuurders vormden, zou je kunnen zeggen, wel een collectief, maar dan zonder kompas. Of, het verkeerde kompas: dat van accommodatie aan de bezetter om de Rotterdamse handelsbelangen en bezittingen van de Hogeschool zo goed mogelijk veilig te stellen.⁵⁷ Het leidde tot een reeks pijnlijke episodes, die lezen als het spiegelbeeld van de ervaringen in Leiden en andere steden als Delft en Utrecht waar de academie in verzet kwam.⁵⁸ Het meest in het oog springt nog het ontslag van Joodse medewerkers, onder wie de Joodse hoogleraar bedrijfskunde Nico Polak, waartoe de Economische Hogeschool overging *uit eigen beweging*: als particuliere instelling was de Hogeschool formeel nog nergens toe verplicht door de bezetter.⁵⁹

Net zo instructief als het lezen van *De Keien* is het dit jaar verschenen *De tien van Den Haag*.⁶⁰ Stephan Steinmetz beschrijft de lotgevallen van de tien secretarissen-generaal op de Nederlandse ministeries tijdens de oorlog. Zij bleven achter nadat de ministers naar Engeland gevlucht waren. De topambtenaren raakten steeds nauwer betrokken bij de Jodenvervolging in Nederland. Vanaf augustus 1940 werkten acht overgebleven secretarissen-generaal na enige aarzeling mee aan de steeds verder oplopende anti-Joodse maatregelen, ook onder hun eigen ambtenarenapparaat.⁶¹

In zijn indrukwekkende laatste hoofdstuk weegt Steinmetz een groot aantal verklaringen voor de weinig weerbare houding van de Nederlandse topambtenaren.⁶² Uiteindelijk concludeert Steinmetz dat ook hier het falen van het collectief cruciaal was:

‘De topambtenaren lieten na gezamenlijk een strategie te ontwikkelen tegen de bezetter. Ze struikelden voorwaarts, ieder voor zich piekerend over aftreden of aanblijven.’⁶³

5. Kompas, collectief en wij

Wat leren deze verhalen ons vandaag de dag? We bevinden

ons in een andere situatie. De morele dilemma's rond verzet waarmee de besproken juristen, academici, studenten en topambtenaren geconfronteerd werden doen zich vandaag niet in dezelfde scherpste voor. Toch zijn de zorgen over democratisch verval ook bij ons, in Europa en de Verenigde Staten, groot genoeg om je met meer dan alleen historische interesse te verdiepen in hun ervaringen.⁶⁴ Het kompas en collectief van de Leidse academici kan ons blijvend inspireren.

Eerst het kompas. De Leidse juristen hadden allerlei meningsverschillen, maar over de fundamentele 'normativiteit' van het recht – dat er in het recht altijd keuzes gemaakt moeten worden in het licht van fundamentele uitgangspunten als 'gerechtigheid' – daar waren ze het over eens. Het was hun kompas.

Op een bijeenkomst voor staatsrechtjuristen werd me laatst gevraagd – hier in mijn parafrase – hoe je in het staatsrecht een oordeel kunt uitspreken over bijvoorbeeld de politiek van de PVV. Dat je daar vanuit rechtsstatelijke waarden een oordeel over uit kan spreken, lijkt me evident. Het is een partij die consequent in haar verkiezingsprogramma voorstelt grondrechten te ontnemen aan een groep burgers.⁶⁵ Toch was het een goede vraag. We hebben voortreffelijke juristen, maar het ongemak met normativiteit heeft diepe wortels in onze beoefening van het positieve recht. Zo laat ook een recente studie van de Nederlandse staatsrechtsbeoefening tot in de jaren tachtig

De zorgen over democratisch verval zijn ook bij ons, in Europa en de Verenigde Staten, groot genoeg om je met meer dan alleen historische interesse te verdiepen in hun ervaringen

zien: het waarden-geladen staatsrecht van Ernst Hirsch Ballin en enkele anderen was een *outlier*.⁶⁶

Inmiddels kunnen we bogen op behoorlijk wat voor- aanstaande juristen die de normatieve dimensie van hun vak niet schuwen, ook niet als dat om een meer expliciete positiebepaling in waarden-geladen discussies vraagt.⁶⁷ De voorzitter van de Staatscommissie Rechtsstaat roerde zich toen grondrechten op de onderhandelingstafel leken te liggen tijdens de laatste kabinetsformatie.⁶⁸ En na de klappen van de Toeslagenaffaire is een heroriëntatie op fundamentele waarden als rechtvaardigheid op gang gekomen.⁶⁹

Een oriëntatie op het zo op gerechtigheid afgestemde kompas van die groep Leidse juristen kan ons helpen die

42. Zie daarover o.a. R. Kranenburg, 'De rechtsfilosofie en de juridische vakwetenschappen' (1920), p. 1-19, in: R. Kranenburg, *Studiën over Recht en Staat*, Haarlem: Erven F. Bohn 1932; B.M. Telders, 'Hans Kelsen' (1931), p. 291-296, in: Telders 1949; zie verder Jansen 2019, p. 169; G.E. Langemeijer, 'Vlugt, Willem van der (1853-1928)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (online), [1985] 2013.

43. Brief van Oliver Wendell Holmes aan Harold J. Laski, geciteerd in: M. Herz, "'Do justice!': variations of a trice-told tale", *Virginia Law Review* 1996, vol. 82, p. 111-161 (114). Vgl. ook over Hans Kelsen in dit opzicht: B.R. Rijpkema, *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2015, p. 49-52.

44. Over Scholten zie o.a. E. Lissenberg e.a. (red.), *De actualiteit van Paul Scholten*, Nijmegen: Paul Scholten Instituut/Ars Aequi Libri 1996; Van den Bergh besprak in 1936 in zijn oratie de dreiging van antidemocratische partijen en de gevallen waarin een democratie die dreiging met een partijverbod mag beantwoorden, zie uitgebreid Rijpkema 2015, p. 46-81.

45. Zo was Meijers een groot criticus van Stammier (zie Meijers [1910] 1954, p. 9, noot 1, 17), terwijl Van der Vlugt min of meer aanhanger van Stammier was (Jansen 2019, p. 170; Langemeijer [1985] 2013).

46. Jansen & Rijnenberg 2019, p. 922.

47. W. Otterspeer, *De strategie van de aanpassing: de Leidse Universiteit 1876-1975* (Groepsportret met Dame IV), Amsterdam: Prometheus 2021, p. 283-284, 331, 336.

48. Schuyt 2019, p. 170, 172 en 176.

49. Otterspeer 2021, p. 327-328, 338; Otterspeer 2019, p. 339, 346.

50. Otterspeer 2021, p. 329-330, over die beginselen nader: Otterspeer 2019, p. 340 e.v.; Telders – verzetvoorbeeld en vraagbaak voor al zijn collega's – zat er niet in, van de juridische faculteit wel: Kolléwijn, Weststrate, Kranenburg, Cleveringa en Van Bemmelen; 'Meijers en Van Oven, die half-jood was, wilde men niet aan een meer gevaar blootstellen', en namen niet deel, zie Otterspeer 2019, p. 93-94.

51. Otterspeer 2021, p. 328-338.

52. Otterspeer 2021, p. 337-338; Schuyt 2019, p. 227; Van Oven werd ook ontslagen, op 11 maart 1942.

53. M. Leeman, *De Keien: Rotterdamse studenten tussen handel en verzet 1940-1945*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact 2024.

54. A. van Veelen, 'De opportunist, die moet je in de smiezen houden', *NRC* 29 en 30 maart 2025.

55. Leeman 2023, p. 283; Leeman wijst ook nog op de rol van 'conservatieve waarden als koningshuis, natiestaat en geloof'.

56. Leeman 2023, p. 142-143, 145.

57. Leeman 2023, o.a. p. 154, 161, 279-281.

58. Zie voor de andere protesten: Schuyt 2019, p. 179-180.

59. Leeman 2023, p. 70. Aan de Erasmus Universiteit is een proefschrift in voorbereiding over een van de centrale bestuurders van de Economische Hogeschool uit die tijd, Karel van der Mandele, zie: W. Holleman, 'Voorloper van Erasmus Universiteit was "speelbal van de nazi's"', *Erasmus Magazine* 28 november 2023.

60. S. Steinmetz, *De tien van Den Haag: topambtenaren tijdens de bezetting*, Amsterdam: Boom 2025.

61. Steinmetz 2025, p. 243 e.v.

62. Steinmetz 2025, p. 244-247.

63. Steinmetz 2025, p. 250.

64. Een recent kort overzicht in: J. Manenschijn, B. Rijpkema & S. Bruintjes, *Weerbare rechtsstaat: de vangrails in de Grondwet*, Den Haag: Boom 2024, p. 7-9.

65. Zie daarover o.a. B. Rijpkema, 'Uitsluiting', *De Groene Amsterdammer* 20 september 2023; B. Rijpkema, 'Discriminatie is en blijft het fundament van de PVV', *NRC* 26 februari 2021.

66. C. Jansen & J. Sillen, *De wetenschappelijke beoefening van het staatsrecht in Nederland tot 1983: Methoden & Inspiratie*, Den Haag: Boom juridisch 2022, p. 260 e.v.; Jansen & Sillen betogen

overigens dat ook in de dominante 'historisch-juridische methode' de rechtvaardigheid niet buiten beeld bleef, zie daarover o.a. p. 282.

67. Ik noem hier alleen: F. Obbema, 'Wilders gaat voorbij aan de essentie van vrijheid (interview met Ingrid Leijten)', *De Volkskrant* 18 oktober 2024; W. Voermans, 'Kritiek is prima, maar je moet de instituties van de rechtsstaat wel héél laten', *Het Parool* 16 maart 2024; 'Democratie is het tegenovergestelde van elitair. Het is iets wat we samen maken' (Marathoninterview met John Morijn), 25 december 2024, *NPO Radio 1* (online); en in het privaatrecht bijvoorbeeld een werk als M. Hesselink, *Jus-tifying Coercition in Europe*, Oxford: Oxford University Press 2021.

68. B. Zuidervart, 'Dat de politiek over grondrechten onderhandelt, heb ik nog nooit meegemaakt' (interview met Henk Kummeling), *Trouw* 31 januari 2024.

69. Zie bijvoorbeeld *Lessen uit de Toeslagenaffaire: Reflectierapport van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State*, november 2021, o.a. p. 72-73, en (mede) in die context de pleidooien bij E. Mak, 'Weerbaarheid en juridisch onderwijs', *NJB* 2023/2821, afl. 39, p. 3407-3410; en I. van Domselaar, *Recht, ethiek en de schreeuw van Filoktetes: Wat juristen burgers verschuldigd zijn* (oratie Amsterdam, UvA), Den Haag: Boom 2024.

normatieve verlegenheid in de academie en de juridische praktijk verder te doorbreken.⁷⁰ Jan Glastra van Loon, ook een drager van die traditie, houdt ons bovendien in zijn oratie uit 1959 voor dat je geen 'positief' idee over gerechtigheid – in al haar dimensies – nodig hebt om een 'objectief verwerpend oordeel' uit te kunnen spreken.⁷¹ Oftewel: om een oordeel uit te spreken over wat rechtvaardigheid in ieder geval *niet* is, over *onrechtvaardigheid*. Een inzicht waarvoor hij inspiratie vond bij zijn promotor Lange-meijer.⁷²

Dan het collectief. Wat we ook van de Leidse hoogleraren kunnen leren is dat alleen een kompas niet genoeg is: uiteindelijk komt het aan op gezamenlijk handelen. Niet alleen de vraag stellen: wat zou *ik* gedaan hebben? Maar ook de *we*-vraag stellen. Zoals in een dagboeknotitie van Cleveringa, geciteerd door Otterspeer: 'Wat moeten wij, hoogleraren, doen?'⁷³

Als we die *we*-vraag stellen, komt een reeks aan vervolgvragen in beeld. Over wat we beter kunnen doen om ervoor te zorgen dat ook wij die burgermoed in elkaar kunnen vinden. Daar kunnen we bijvoorbeeld met de Canadese politiek en rechtsfilosoof Bonnie Honig een cruciale rol zien voor publieke dingen: de dingen, van rolering tot bibliotheken tot universiteiten, waarvoor we samen komen en waarover we strijden. Die ons samenhandelende burgers maken.⁷⁴ Ze bieden oriëntatie, ze hebben een locatie, inhoud en geschiedenis – ze maken zichtbaar wat verdedigd moet worden.⁷⁵ Het is wat Ignatieff aanraakt als hij in zijn Cleveringa-oratie veronderstelt dat Cleveringa ook de moed in zichzelf vond door de 'stenen en het cement' van het Leidse Academieggebouw en waar ze voor staan.⁷⁶

6. Slot

Over zijn monumentale 558 pagina's tellende Cleveringabiografie schrijft Schuyt dat het slechts een 'schets' is. 'Een eerste begin' en 'een nog niet voltooid huis'.⁷⁷

Wat was mijn verhaal dan? Ik heb geprobeerd te laten zien dat een belangrijke les van Telders' verhaal voor ons is: hoe hij de spil was in het *we* van de Leidse hoogleraren. Een bescheiden verder denken op de these van Kees Schuyt: 'geen Cleveringa zonder Telders', en die twee belangrijke ingrediënten voor Cleveringa's moed: het moreel-juridische kompas en het collectief.

De burgermoed van Cleveringa en Telders tijdens de Duitse bezetting in meervoud denken, kan ons helpen het beeld van burgermoed enigszins te kantelen. Zodat we naast 'wat zou *ik* doen?', vaker denken 'wat zouden *we*

Wat we van de Leidse hoogleraren kunnen leren is dat alleen een kompas niet genoeg is: uiteindelijk komt het aan op gezamenlijk handelen

doen?' – als burgers, als academici, als leden van een politieke partij en al die andere belangrijke verbanden.

Maar een groep vaart nergens heen, of – zo zagen we – zelfs de verkeerde kant op, als een goed kompas ontbreekt. Het is mijn indruk dat een oriëntatie op het moreel-juridische kompas van een groep dappere Leidse juristen, met juist daar – via Van der Vlugt – bijzonder diepe wortels, ons kan inspireren enige normatieve schroom af te werpen. Zeker wanneer dat wellicht nog eens, in Europa of de Verenigde Staten, meer van ons gevraagd kan gaan worden dan nu. •

70. Een pleidooi om de normatieve dimensie van de rechtswetenschap meer op de voorgrond te plaatsen (en beter te doordenken) is te vinden bij J. Smits, *Omstreden rechtswetenschap: over aard, methode en organisatie van de juridische discipline*, Den Haag: Boom 2015, waarbij hij zich overigens niet op gerechtigheid als maatstaf oriënteert, maar op 'recht als spontane orde', zie p. 79 e.v. De term 'normatieve verlegenheid' wordt ook door Bram Eidhof gebruikt, maar dan in een discussie over waarden in het burgerschapsonderwijs, zie o.a. B. Eidhof, 'Democratisch onderhoud', *De Helling* 2017, nr. 1 vol. 30, p. 13-19 (16, 17-18).

71. J. Glastra van Loon, 'Recht en menselijke natuur (1959)', p. 36-56 (49-51), in: J. Glastra van Loon, *De eenheid van handelen: Opstellen over recht en filosofie*, Amsterdam: Boom Meppel 1980. Het tegendeel van zo'n verwerpend oordeel is 'indifferent', oftewel: we hoeven niet te weten hoe een 'positief' oordeel eruit zou

zien (een 'perfect' rechtvaardige samenleving), om te weten hoe een te verwerpen samenleving (met bijvoorbeeld slavernij) eruit ziet. De objectiviteit van het verwerpend oordeel ligt voor Glastra van Loon in de 'essentiële gelijkheid van mensen aan elkaar als subjecten', die stelt wel een ondergrens (geen slavernij), maar niet een positieve maatstaf voor hoe *precies* die gelijkheid in alle facetten van het leven eruit zou moeten zien.

72. Glastra van Loon [1959] 1980, p. 49.

73. Otterspeer 2021, p. 328 (cursivering van mij, BR).

74. B. Honig, *Publieke dingen: democratie ontregeld* (met een voorwoord van B. Rijkema), Amsterdam: Boom 2025, o.a. p. 33, 35, 43 en 166; B. Rijkema, 'Ten geleide: de democratie en haar dingen', p. 7-24, in: Honig 2025, o.a. p. 12 en 15.

75. Rijkema 2025, p. 21 e.v.

76. Ignatieff 2013, p. 9-10.

77. Schuyt 2019, p. 473.